

PREHISTÒRIA i CÒMIC

Aquest llibre es va editar amb motiu de l'exposició temporal «Prehistòria i Còmic», inaugurada el juny del 2016.

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

Jorge Rodríguez Gramage

Diputat de Cultura

Xavier Rius i Torres

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Directora

Helena Bonet Rosado

Cap de la Unitat de Difusió, Didàctica i

Exposicions

Santiago Grau Gadea

EXPOSICIÓ

Projecte expositiu

Museu de Prehistòria de València

Comissariat

Helena Bonet Rosado

Álvaro Pons Moreno

Equip de treball

Francisco Chiner Vives

Eva Ferraz García

Santiago Grau Gadea

Vanesa Mora Casanova

Begoña Soler Mayor

Amb la col·laboració de

Josep Lluís Pascual Benito

Bernat Martí Oliver

Alfred Sanchis Serra

Disseny, instal·lació i muntatge

Francisco Chiner Vives

Imatge del cartell i coberta del catàleg

Paco Roca

Didàctica

Laura Fortea Cervera

Eva Ripollés Adelantado

Ajudant de muntatge

Amadeo Moliner Blay

Fons exposats

Museu de Prehistòria de València

Col·lecció Helena Bonet Rosado

Emmanuel Roudier

Miguel Quesada

Antonio Fraguas «Forges»

Mikel Begoña i Iñaki Martínez «Iñaket»

Ortifus

Mireia Pérez

Philuc

Museu Arqueològic Municipal

Camil Visiedo Moltó d'Alcoi

Animacions 3D

Ángel Sánchez Molina

Audiovisuals

Gravació, edició i muntatge

Render Comunicación, SL

Empreses col·laboradores de la producció

Disseny de la gràfica de l'exposició

Vanesa Mora Casanova

Disseny del material imprès

Marc Granell Artal

Impressió del material de difusió

Impremta Provincial Diputació de València

Transport de l'obra

TTI

Assegurança

Muñiz y Asociados. Generali Seguros

Traduccions anglès / francès

Lambe & Nieto

Marc Tiffagom

Producció

Museu de Prehistòria de València

Reinadecoraciones Espacios para el Ocio y la Cultura

PUBLICACIÓ

Projecte editorial i coordinació

Museu de Prehistòria de València

Equip d'edició

Joaquín Abarca Pérez

Autors dels articles

Helena Bonet Rosado

Ernestina Badal García

Santiago Grau Gadea

Antoni Guiral Conti

Vicky Menor Cuenca

Didier Pasamonik

Álvaro Pons Moreno

Pedro Porcel Torrens

Emmanuel Roudier

Gonzalo Ruiz Zapatero

Begoña Soler Mayor

Joaquín Soler Navarro

Traducció al valencià i correcció

Unitat de Normalització Lingüística de la

Diputació de València

Disseny i maquetació

Marc Granell Artal

Impressió

Pentagraf Impresores, s.l.

AGRAÏMENTS

Cecilio Alonso Alonso

Jorge Iván Arguiz

Suresh Ariaratnam

Emili Aura Tortosa

Gilles Bourgarel

Adam Brockbank

Maggie Calt

Chantal Chéret

Lora Fountain & Associates

Judit Foz Povill

Gloria García

Manuel Gozalbes Fernández de Palencia

Manel Granell

Ben Haggarty

Tanino Liberatore

Cristina Rihuete

Jose María Segura Martí

Museu Arqueològic Son Fornés

Dude Comics

Editorial Toxosoutos

El Patio editorial

Grupo Planeta

NOTA DELS EDITORS

Els autors i els editors d'aquest llibre comuniquen als drethavents de les il·lustracions o d'altre tipus d'imatges no trobats, que poden posar-se en contacte amb l'editorial per a acreditar la seua propietat intel·lectual o d'una altra índole. Contacte: Museu de Prehistòria de València, Tel.: 963 883 627 i gestio.exposicio@ddival.es.

ISBN: 978-84-7795-763-8

DL: V 1293-2016

© dels textos: els autors, 2016.

© de les imatges: els autors, 2016.

© de l'edició: Museu de Prehistòria de València. Diputació de València, 2016.

07

PRESENTACIÓ

Helena Bonet Rosado

09

PREHISTÒRIA I CÒMIC: LA MÀGIA DE LA IMATGE

Helena Bonet Rosado

37

PRIMER VA SER LA CIÈNCIA... DESPRÉS, LA FICCIÓ

Ernestina Badal García i Joaquín Soler Navarro

59

**IL·LUSTRACIÓ PREHISTÒRICA I CÒMIC DE PREHISTÒRIA:
CAMINS DIVERGENTS O CONVERGENTS?**

Gonzalo Ruiz Zapatero

87

LA PREHISTÒRIA EN EL CÒMIC INFANTIL

Antoni Guiral Conti

107

**BARBES, GARROTS I DINOSAURES: ELS
CAVERNÍCOLES DE PAPER**

Pedro Porcel Torrens

125

LA PREHISTÒRIA EN ELS CÒMICS AMERICANS

Álvaro Pons Moreno

149

**ENTRE PEDAGOGIA I PARÒDIA, LA PREHISTÒRIA EN
EL CÒMIC FRANCÒFON**

Didier Pasamonik

167

GRÀCIES LUCY!

Begoña Soler Mayor

193

**EL CÒMIC COM A RECURS DIDÀCTIC PER A
L'APRENENTATGE DE LA PREHISTÒRIA ALS MUSEUS**

Santiago Grau Gadea

219

CONVERSACIONS AMB EMMANUEL ROUDIER

Helena Bonet Rosado

233

CATÀLEG DE SELECCIÓ DE CÒMICS

Vicky Menor Cuenca

PRIMER VA
SER LA CIÈNCIA...
DESPRÉS,
LA FICCIÓ

Ernestina Badal García
i Joaquín Soler Navarro

En quin moment va ser l'ésser humà conscient de si mateix? Quan es va plantejar la naturalesa de la seua existència per primera vegada? Aquestes preguntes no trobaran mai resposta, però podem imaginar que des del moment que els nostres avantpassats van començar a formular-les, van mirar enrere, en direcció a les boires del seu passat, i cap amunt, al cel nocturn, on no tardarien a dibuixar-se les constel·lacions, les històries de les quals es convertirien en els primers relats que intentarien explicar el món impredecible en què vivien. Aquests contes compensarien amb imaginació les llacunes abismals de coneixement en què se submergia la ment humana en la seua infància com a espècie.

En aquell instant va començar la gran carrera, l'única que realment caracteritza la nostra espècie, a més de la supervivència: la recerca del coneixement. Qui no ha sentit mai aquesta angoixa? És aquest buit primordial, que intentem omplir amb desesperació per alguna raó que desconexem, el que ens ha conduït fins on estem. Per a bé i per a mal. El que ens porta a preguntar-nos «qui som?» i a buscar una resposta a aquesta pregunta tan humana. La carrera, que intentava calmar la nostra enorme set de respostes, va conduir a milers d'anys de filosofia, de creences, de guerres, d'amor, de fam, d'art, de barbàrie, de viatges, de malalties, de descobriments..., és a dir, a milers d'anys d'història humana. Totes les societats necessiten una explicació del seu origen, de la seua gènesi. En la judeocristiana, l'Antic Testament, i en concret la Gènesi, narra la creació del món, al centre del qual se situava l'ésser humà. La cronologia bíblica de la història de l'univers i de la humanitat era dogma de fe fins a mitjan segle XIX, quan els pilars del temps van trontollar pels cops del pic excavador dels geòlegs i naturalistes.

**TRENCANT CREENCES, ►
SORGINT CIÈNCIA.
I+D+i AL SEGLE XIX**

El context social, econòmic i polític del segle XIX va potenciar allò que hui denominaríem l'I+D+i (Investigació, desenvolupament i innovació) en tots els camps del saber i en tots els països d'Europa, encara que cada un amb el seu ritme propi. Així les grans potències, França, Anglaterra i Prússia, seran

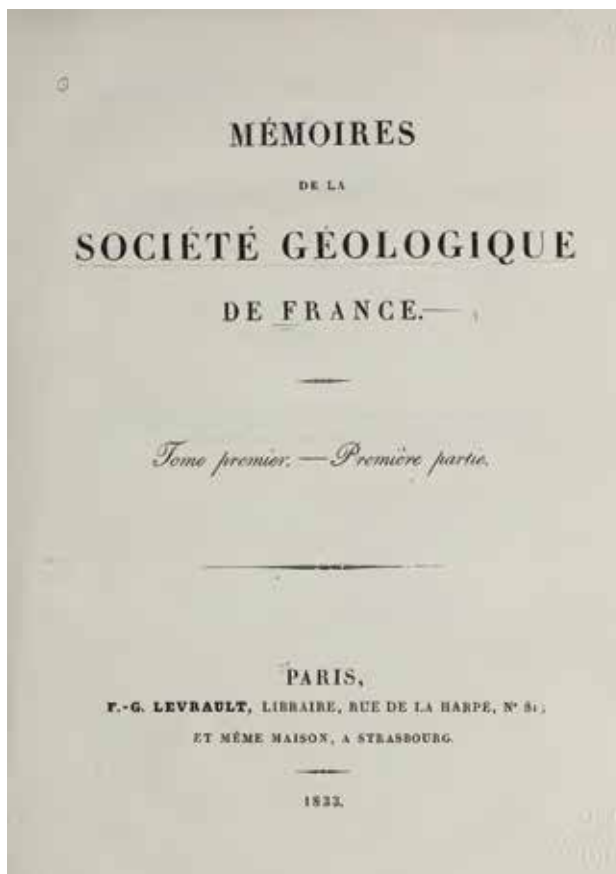
pioneres en molts camps de la investigació, encara que en altres països, com ara Espanya, amb un menor suport institucional, també s'hi van fer treballs de qualitat. Al segle XIX, les hui anomenades xarxes socials eren igual d'actives que ho són en l'actualitat amb Internet, només que en aquells moments amb uns altres mecanismes. Al llarg del segle van sorgint societats científiques i culturals que publiquen butlletins amb els avanços, descobriments o debats candents en cada branca del saber. El compromís de totes aquestes *sociétés savantes* és contribuir al desenvolupament de les ciències i l'aplicació d'aquests coneixements als reptes de la societat, com la indústria, el medi ambient, etc. Aquests principis es manifesten en quasi tots els estatuts fundacionals de les distintes societats, a més de declarar la llibertat d'acció i de pensament dels membres. Es pot dir que aquests principis, en línies generals, es mantenen fins a l'actualitat i que coincideixen amb els objectius d'investigació marcats actualment per la Comissió Europea per a l'Horitzó 2020.

Donarem alguns exemples que ens interessin pel seu paper en el naixement de la prehistòria, a Europa o a Espanya, però, a més, per ser vies de transmissió directa dels avanços científics a la societat. Els butlletins, els annals i les revistes d'aquestes societats publiquen, des del segle XIX, els últims avanços en ciència i plantegen les teories més noves. Aquestes revistes seran llegides àvidament pels intel·lectuals de l'època però també pels autors de les novel·les que tractarem més avant. Per raons òbvies, en la **TAULA 1** només s'esmenten algunes d'aquestes revistes que directament afecten el naixement i desenvolupament de la prehistòria i els descobriments de la qual passaran ràpidament a l'imaginari col·lectiu a través de periòdics, fulletons, novel·les i, fins i tot, del cine en els albors del segle XX. Una altra via de comunicació

TAULA 1

ANY	SOCIETAT	PUBLICACIÓ
FRANÇA		
1830	Société Géologique de France	<i>Mémoires de la Société Géologique de France</i>
1854	Société Botanique de France	<i>Bulletin de la Société Botanique de France. Actualités Botaniques</i>
1859	Société d'Anthropologie de Paris	<i>Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris</i>
1904	Société Préhistorique Française	<i>Bulletin de la Société préhistorique française</i>
ANGLATERRA		
1807	Geological Society	
1811		<i>Transactions of the Geological Society of London</i>
1830	Royal Geographical Society of London	
1845		<i>Quarterly Journal of the Geological Society</i>
ESPANYA		
1871	Real Sociedad Española de Historia Natural	
1872		<i>Anales de la Sociedad Española de Historia Natural</i>
1903		<i>Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural</i>

- ① Caràtula del primer tom de la publicació de la Société Géologique de France.

entre els intel·lectuals europeus és la correspondència, àgil i prolífica, que mantenen entre ells, on es contenen les línies de treball, els viatges, els descobriments que estan duent a terme i, fins i tot, manifesten els conflictes i enfrontaments entre les distintes teories.

Quan es consulta el primer tom de *Mémoires de la Société Géologique de France* (1833) ①, on apareixen els membres fundacionals de la societat, els seus estatuts i les primeres sessions, criden l'atenció diverses coses: primer, l'origen dels membres fundadors dóna compte de la internacionalització del grup, en haver-hi representants de tots els països europeus i dels Estats Units; segon, la diversitat professional del grup (enginyers de mines, arquitectes, naturalistes, metges, advocats, matemàtics, etc.), i tercer, l'objectiu és contribuir al progrés de la geologia amb una visió que hui diríem global.

Entre els membres fundadors es troben noms que quedaran vinculats per sempre al naixement del quaternari i de la prehistòria, perquè van fer aportacions encara hui vigents. Anomenarem alguns membres d'aquesta societat com a fil conductor de la investigació del segle XIX, als quals s'aniran unint altres noms. Començarem per Jules Desnoyers (França), que va encunyar el

terme «quaternari» (1828) quatre anys abans de la fundació de la Société de Géologie, per a descriure els depòsits marins que cobrien les capes terciàries de la conca de París (Desnoyers, 1828). Un any després, Marcel Serres adopta el terme, però el restringeix als depòsits associats al fenomen humà, és a dir, exclou els depòsits miocens i pliocens. El 1833, Henry Rebolou proposa considerar el quaternari com el període caracteritzat per la presència d'animals i plantes actuals, com també per l'aparició del gènere *Homo* (Rebolou, 1833). Des de llavors es manté aquest terme, si bé el seu inici ha sigut objecte de debat fins al 2009 quan, convencionalment, s'ha fixat en 2,58 milions d'anys per Inqua (International Union for Quaternary Research), basant-se en criteris climàtics, biològics i geofísics (Gibbard i Head, 2009).

El suís Louis Agassiz va ser membre fundador de la Société i membre de la Royal Society, encara que el gros del seu treball va ser establir els estudis d'ictiofauna. Ací hem de destacar-lo per dues coses: va ser el primer a reconèixer el període glacial (1830-1840) i, segon, per oposar-se fermament a la teoria de l'evolució de Charles Darwin i mantindre els seus principis fixistes fins al final de la seua vida (1873). El fixisme planteja l'estabilitat de les espècies des de la creació i, evidentment, al principi del segle XIX aquesta teoria era dominant, però es va anar esquerdant a mesura que s'anaven excavant pedreres, mines i coves on les evidències paleontològiques contradieien aquesta postura.

No podem aturar-nos en els més de dos-cents il·lustres membres fundadors de la Société Géologique de France, però és obligat dedicar unes frases a l'investigador que trenca el cronòmetre bíblic, l'anglés Charles Lyell. Fins a la publicació de la seua obra *Principles of Geology* (1830-1833) la història de la terra i la història humana s'explicaven i mesuraven amb la cronologia de les Sagrades Escriptures que, segons càlculs a partir dels patriarques, era d'uns 5.000 o 6.000 anys. El catastrofisme era la manera d'explicar els processos geològics i dins d'aquest corrent destaca Élie de Beaumont, a França, i William Buckland, a Anglaterra. Aquest últim va publicar el 1820 *Vindiciae Geologiae; or the Connexion of Geology with Religion explained*, on intenta harmonitzar les dades geològiques amb la creació bíblica i amb el diluvi de Noé (Went, 1958). Per a ell, els ossos de rinoceronts, elefants, hienes, etc., que troba en els jaciments anglesos són la prova de les extincions durant el diluvi universal, d'on ve el terme «diluvià» amb el qual es designen aquests materials. En aquesta mateixa línia s'expressa G. Curvier (1820) en el seu *Discours sur les révolutions de la surface du Globe*, on nega l'existència de l'home fòssil (Richard, 1992), igual que Buckland. A Espanya, Joan Vilanova i Piera també intenta buscar la concordança entre les dades arqueològiques i les bíbliques en la seua obra *Origen, naturaleza y antigüedad del hombre* (1872) i encara que no en va ser membre fundador, sí que va pertànyer a la Société Géologique de France, a més de a la Societat Antropològica i Etno-

lògica de Berlín i d'altres països, cosa que demostra, com abans vam dir, les connexions internacionals entre els diferents investigadors i la participació de Vilanova en els fòrums internacionals d'investigació (Vilanova i Piera i Turbino, 1871; Pelayo i Gozalo, 2012).

Però tornem a Charles Lyell, qui en la seua obra exposa els plantejaments de l'uniformisme per a explicar la història de la terra. Després d'estudiar detingudament els processos geològics arriba a la conclusió que són l'aigua i el gel (neptunisme), els volcans i els terratrèmols (vulcanisme) els que van modelant la faç de la terra, però no en un cronòmetre curt, sinó llarg, molt llarg. Els processos generadors actuarien i serien semblants als que ara coneixem, per tant, per a explicar la història de la terra només es necessita temps, molt de temps. Els plantejaments de Lyell, malgrat trencar la cronologia bíblica, no van produir grans controvèrsies i van ser a poc a poc acceptats pels investigadors anglesos i d'altres països perquè *Principis de Geologia* es va traduir immediatament a altres llengües. Lyell va viatjar per països europeus per a estudiar els volcans, va estar a les illes Canàries estudiant el Teide, però va ser després de visitar les excavacions de Boucher de Perthes a França, les de Neander a Alemanya i altres en diferents països, quan Charles Lyell publicarà, el 1863, *Geological evidences of man with remarks of theories of the origin of species by variation*, on exposa totes les troballes prehistòriques conegudes fins al moment a Europa, amb argumentacions cronològiques basades en l'estratigrafia i els seus continguts fòssils. L'ajudant de Lyell, King, va establir el nom d'*Homo de Neandertal* (Wendt, 1958). Evidentment, l'obra de Lyell va aplanar el camí i va facilitar els treballs posteriors de Charles Darwin i Alfred Russel Wallace, que sí que causarien gran revolada tant en els mitjans científics com en la societat en tractar directament l'evolució biològica i, dins d'aquesta, l'evolució humana, que trenca definitivament amb els plantejaments bíblics.

En el llistat de la Société Géologique de France també apareix un membre fundador del qual només s'hi indica: «Vallejo, a Lleó, a Espanya». Es tracta d'Ángel Vallejo y Villalón (1778-1840), que durant el trienni liberal o constitucional (1820-1823) va arribar a llocs de responsabilitat en el govern, però que, en produir-se la invasió aliada, a l'abril del 1823, va haver d'exiliar-se a França (Aragonés, 1999). En els set anys que va passar a París va estudiar geologia i va entaular contactes amb E. de Beaumont, A. Boué, etc.; així, quan torna a Espanya, emprén treballs de geologia a Catalunya (Aragonés, 1999).

No podem anomenar cada un dels més de dos-cents cinquanta membres de la Société en el moment de la seua fundació, per això acabarem parlant d'Édouard de Verneuil per la influència que va tindre en el desenvolupament de la geologia i la prehistòria en aquest país. Entre 1849 i 1855, É. Verneuil va dur a terme set expedicions geològiques per Espanya, acompanyat de

col·laboradors francesos i geòlegs espanyols, com Casiano de Prado i Joan Vilanova i Piera, entre altres. Va utilitzar la paleontologia per a caracteritzar les seqüències estratigràfiques i va publicar els primers fòssils de material espanyol. Va mantindre una excel·lent relació professional i d'amistat amb Casiano de Prado que els va permetre una estreta col·laboració i va facilitar l'avanç de la disciplina. De la relació de É. Verneuil amb Casiano de Prado circula per la bibliografia una curiosa anècdota. Went (1958) diu que, el 1862, Espanya i França tenien un acord perquè científics francesos alçaren el mapa geològic d'Espanya, ja que el govern espanyol considerava que no hi havia geòlegs a Espanya. No obstant això, quan van arribar a Madrid els geòlegs É. Lartet i É. Verneuil van descobrir sorpresos que el treball ja estava fet per Casiano de Prado, qui havia dut a terme un estudi geològic tan complet del centre de la península com podien haver-lo fet ells mateixos (Went, 1958). López de Azcona (1984) manté que Lartet i Verneuil van visitar el ministre de Foment i li van dir: «El que aquest senyor havia fet, o el que poguera fer en el futur, ni ells, ni cap altre geòleg francès, o anglès, o alemany o de qual-sevol altra part del món, no ho podrà millorar» (López de Azcona, 1984: 94). No obstant això, Truyols (1998) resta credibilitat a l'anècdota, ja que hi ha diversos errors en aquesta història, per un costat les expedicions de Verneuil havien començat el 1849, molt abans d'aquell acord suposat (1862), del qual no hi ha documents; el seu col·laborador no va ser Édouard Lartet, sinó el seu fill, Louis Lartet, així que aquestes dades i algunes altres resten credibilitat a l'anècdota. En la segona meitat del segle XIX, tant Verneuil com Lartet van fer diversos viatges per Espanya i van col·laborar amb els geòlegs espanyols en la investigació de la prehistòria peninsular ². C. de Prado coneixia bé allò que s'estava fent a Europa, a més, va viatjar a París i Londres, on va entaular contactes amb els més eminents geòlegs del moment (Puche, 2004). A Galícia va treballar amb G. Schulz, eminent geòleg alemany i també membre fundador de la Société Géologique de France. C. de Prado va iniciar, el 1850, les excavacions del Cerro de San Isidro del Campo, prop de Madrid, amb materials del paleolític (Truyols, 2007). El terme *Paleolític* va ser encunyat per J. Lubbock en el seu llibre *Prehistoric Times* (1865).

Així, doncs, en la primera meitat del segle XIX els avanços científics suposen grans fites en el coneixement i en la tecnologia que es consoliden i progressen vertiginosament en la segona meitat del segle. Al llarg d'aquest segle es duen a terme importants obres d'enginyeria que faciliten el transport i els mitjans de comunicació, a més la investigació i la innovació tecnològica condueixen al desenvolupament de la indústria i a nous invents inimaginables cent anys abans. Amb poques paraules, és un segle de grans canvis en els àmbits social, econòmic i tecnològic que el conjunt de la població sentirà d'alguna manera. Com sempre, era un món canviant. Amb l'impuls de la industrialització es van començar a dur a terme excavacions per a obrir mines i pedreres, a fi de construir tot tipus de complexos industrials que,

Dibuix i croquis, sense cap dubte, d'Édouard o Louis Lartet d'una caverna a Espanya.

2

d'aquesta manera, van traure a la llum nombroses restes d'eres passades. Fins a aquests llocs es van desplaçar tot tipus d'investigadors que s'hi van posar mà a l'obra i van començar a plantejar els primers dubtes sobre la cronologia bíblica. Perquè, si els ossos i la indústria lítica recuperats eren tan antics com pareixia... volia dir això que les sagrades escriptures estaven equivocades? I si açò era així, què més llacunes hi havia? D'aquests primers objectes arqueològics va partir una cadena de preguntes que inevitablement acabaria en la pregunta més traumàtica que es podia plantejar l'Europa d'aquell moment: Déu existeix?

LES GRANS NOVEL·LES SOBRE PREHISTÒRIA ►

En la primera meitat del segle XIX les troballes geològiques, paleontològiques i arqueològiques aprofundien en el temps i demostraven com era de dilatada la història de la terra i com de difícil era explicar-la amb la cronologia bíblica. Així, aquestes investigacions van generar coneixement i a poc a poc van canviar la visió de la història de la terra i, per descomptat, de la humanitat. Aquests temes van transcendir immediatament els cercles científics per a difondre's en els mitjans de comunicació de l'època. Si es busca en les hemeroteques, des de les més internacionals fins a les més locals (Aura i Segura, 2010), s'hi pot comprovar l'impacte mediàtic que produïen les troballes paleontològiques i les seues interpretacions, sobretot a partir de les excavacions de Boucher de Perthes i, per descomptat, després de la publicació de Charles Darwin del *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*, el 1871.

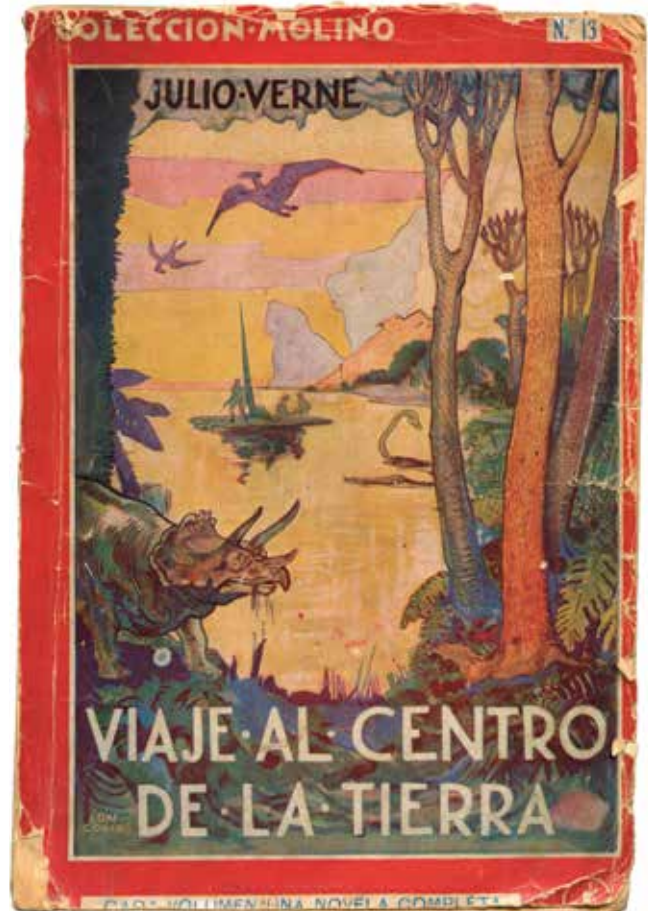
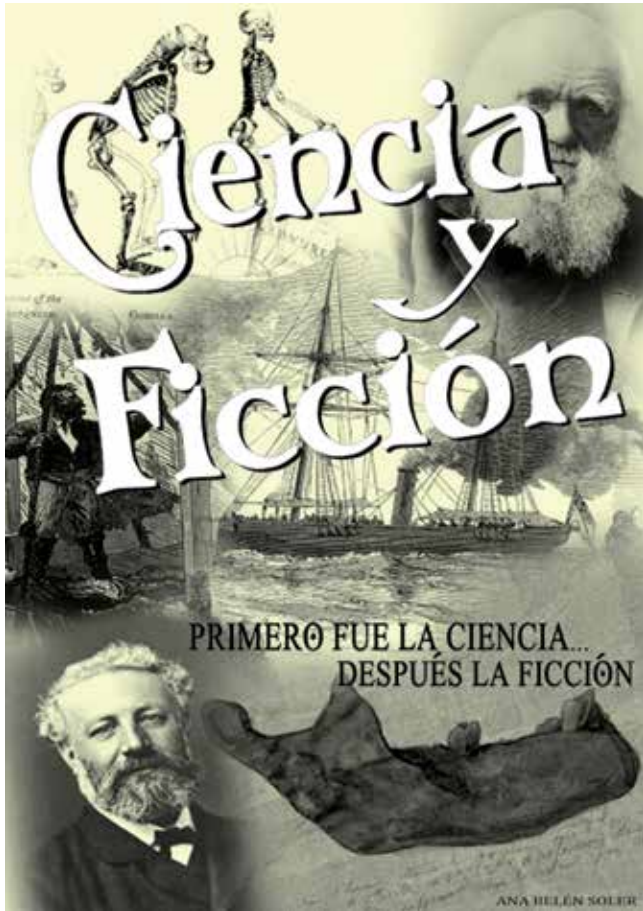
Els escriptors no són aliens a aquestes polèmiques investigacions i nous coneixements, per això, en la segona meitat del segle XIX, i principi del segle XX, veiem aparèixer les primeres novel·les amb temes prehistòrics **TAULA 2**. El fet demostra que la investigació és un motor molt important per a les societats, és el germen del coneixement i, en el cas que ens ocupa, va per davant de la ficció i fins i tot la potencia. De manera que, primer va ser la ciència i després la ficció ³.

És freqüent llegir que Jules Verne va ser el pare de la ciència-ficció, però quan es llig *Voyage au centre de la Terre* (1864 i 1867) es pot dir que Verne està narrant de forma novel·lada la història de la investigació. L'aventura dels seus protagonistes és l'aventura del saber, és l'emoció humana que senten els protagonistes i que transmet la novel·la, amb alguns temors cap a allò desconegut d'un viatge. Verne és un gran coneixedor dels avanços de la investigació del seu temps i els seus llibres són un exemple de la divulgació de la ciència.

En les novel·les de ficció és freqüent narrar una història per mitjà d'un viatge en el temps o l'espai. En el cas que ens ocupa, els protagonistes, el professor alemany Otto Lidenbrock i el seu nebot Axel, emprenen un viatge al centre de la terra ⁴. Aquest destí és realment una ficció, ja que

TAULA 2

ANY	DESCOBRIMENT	NOVEL·LA
1823	A. Boué descobreix ossos humans al costat d'espècies extingides d'animals a la vall del Rin.	
1825	G. Cuvier. Nega l'existència de l'home fòssil en <i>Discours sur les révolutions de la surface du globe</i> .	
1826	M. Tournal descobreix restes de l'home fòssil en la caverna de Bize (França) al costat d'ossos de ren.	
1830	C. Lyell publica <i>Pinciples of Geologie</i> . Uniformisme.	
1834	Primer congrés científic i arqueològic a París.	
1838	B. de Perthes descobreix una bifaç a Abbeville.	
1843	Es tradueix l'obra de J. J. A. Woorsaae a l'anglès <i>The Primeval Antiquities of Denmark</i> . Sistema de les tres edats.	
1846	Es troba un crani al Forbe's Quarry de Gibraltar. Se'l considera com a modern.	
1849	B. de Perthes publica el Vol. 1 d' <i>Antiquités celtiques et antédiluviennes</i> . Afirmar l'antiguitat geològica de la humanitat.	
1853	Es descobreixen els primers llocs lacustres neolítics a Suïssa.	
1858	La London Geological Society emprèn excavacions a Brixham. S'hi troben sílex tallats al costat d'ossos d'animals extingits.	
1859	- Es descobreix el crani de Neanderthal. S'interpreta com a modern. - C. Lyell visita les excavacions de B. de Perthes a Abbeville i les de la vall de Neander. - C. Darwin publica <i>On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life</i> , teoria no lamarckiana de l'evolució.	
1863	- B. de Perthes descobreix una mandíbula humana a Moulin-Quignon. - C. Lyell publica <i>Geological Evidences of the Antiquity of Man</i> .	
1864		J. Verne publica <i>Voyage au centre de la Terre</i> .
1865	J. Lubbock publica <i>Prehistoric Times</i> , i encunya els termes <i>Paleolític</i> i <i>Neolític</i> .	
1866	- Primer Congrés Internacional de Prehistòria a Neufchâtel. - A. Arcelin i H. de Ferry descobreixen el jaciment de Solutré. - E. Dupont descobreix la mandíbula de la Naulette de tipus neandertal. Això permet la reinterpretació del crani descobert a Neander.	
1867	L'Exposició Universal de París té una secció de prehistòria i se celebra a París el congrés internacional de Prehistòria.	J. Verne afegeix dos capítols més a <i>Voyage au centre de la Terre</i> .
1868	Es descobreix la sepultura de Cro-Magnon. Això permet establir la successió a Europa de dos tipus humans: neandertals i cromanyons.	
1871	C. Darwin publica <i>The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex</i> .	
1872	J. Vilanova i Piera publica <i>Origen, Naturaleza y Antigüedad del Hombre</i> .	
1878	M. de Santuola descobreix els frescos de la cova d'Altamira. No són considerats prehistòrics.	
1879	L. Chiron descobreix els gravats de la Grotte Chabot.	
1894	E. Dubois publica el descobriment del fòssil de Java, <i>Pithecanthropus erectus</i> , que se situa entre els simis i els humans.	R. Kipling publica <i>The Jungle Book</i> .
1895	E. Rivière descobreix les pintures de la Mouthe.	
1896	F. Deleau descobreix els gravats de Pair-non-Pair.	
1901	Breuil, Capitan i Peyrony descobreixen les pintures de Font-de-Gaume et de Combarelles.	
1902	E. Cartailhac publica <i>Mea culpa d'un sceptique</i> , on accepta l'art parietal com a Paleolític. Breuil i Cartailhac viatgen a Altamira.	
1907		J. London publica <i>Before Adam</i> .
1911		J.-H. Rosny publica <i>La guerre du feu</i> .
1912		A. C. Doyle publica <i>The lost World</i> .

3 Fotomuntatge de la interacció entre la ciència i la ficció fet per Ana Belén Soler (2015).

4 *Viaje al centro de la tierra*, de Jules Verne. Editorial Molino, 1935.

encara hui, en el segle XXI, és més difícil desplaçar-se a les profunditats del planeta que arribar a la superfície de la Lluna. Axel va narrant el viatge i descrivint les seues troballes, que coincideixen amb les geològiques, paleontològiques, botàniques i antropològiques que estaven fent al llarg del segle XIX els investigadors fins a la publicació de la novel·la l'any 1864 i la segona versió, del 1867, en la qual Verne hi afegí dos capítols. Exemple d'això és el fragment on Axel anomena molts dels científics del moment. En el capítol XXXVII, els protagonistes es troben en una vasta plana plena d'osades de lofodonts, megateris, mastodonts, pterodàctils, etc. En expressió d'Axel: «tots els monstres antediluvians...», i prèviament diu: «No hauria bastat l'existència de mil Cuvier per a reconstruir els esquelets dels éssers orgànics estesos en aquell magnífic ossari» (Verne, 1867: 180; Verne, 2014: 221). Evidentment es refereix a la fauna extingida que s'estava trobant en les excavacions i que M. Riou il·lustra en la figura que acompanya el text on es reconeixen les defenses i els cranis d'elefants. L'al·ludit és Georges Cuvier (1769-1832), creador de l'anatomia comparada en zoologia i de la teoria catastrofista per a explicar la successió de faunes en els diferents períodes geològics (veure TAULA 2). Per a culminar el capítol, el professor Lidenbrock troba, com no podia ser d'una altra manera, «Un cap humà!» i

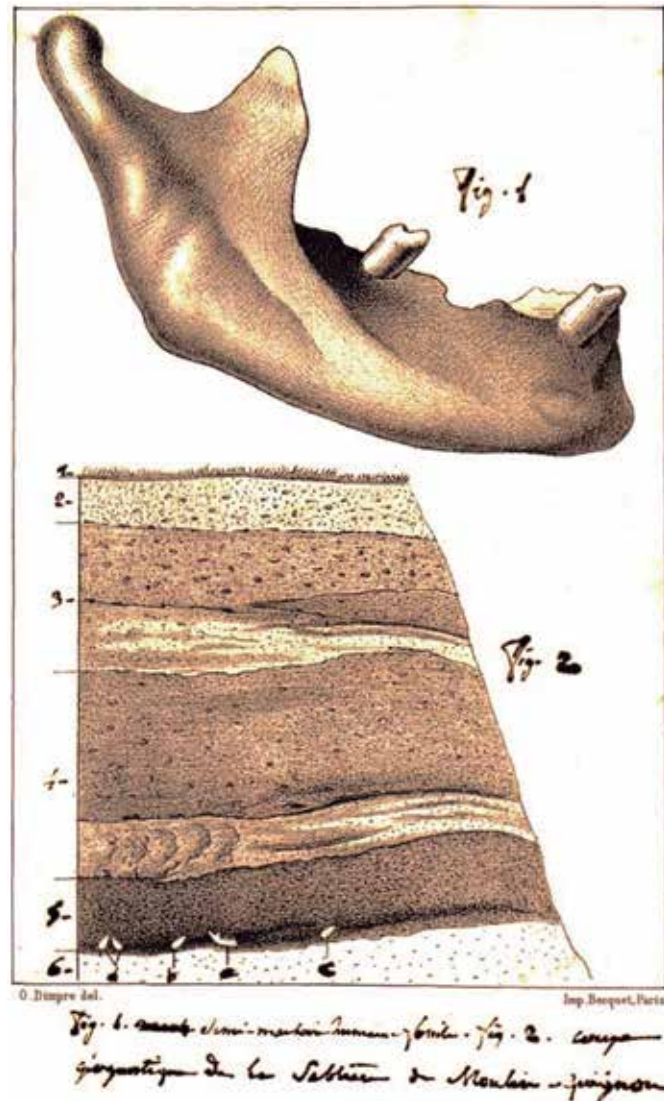
exclama: «Ah, senyor Edwards! Ah, senyor de Quatrefages! Què no donaríeu per trobar-vos on em trobe jo! Otto Lidenbrock!» (Verne, 1867: 180; Verne, 2014: 222). Verne, clarament es refereix als savis Henri Milne Edwards (1800-1885) i Armand de Quatrefages (1818-1892), ambdós destacats pels seus estudis, en zoologia el primer i en antropologia el segon, qui va definir la «raça de cromanyó» el 1877, és a dir, anys després de la publicació de la novel·la de Verne. A més, M. de Quatrefages va ser el primer vicepresident de la Société Géologique de France.

En el capítol XXXVIII, Verne relata amb tot detall les troballes i els treballs de Boucher de Perthes a Abbeville, relat semblant a la publicació del mateix de Perthes (1864). On, al costat dels animals extingits en el Diluvi hi havia pedrenyals (pedres del raig) que tenien formes capritxoses i repetitives que s'atribuïen a fòssils peculiars. Segons Vayson de Pradenne (1934), Boucher de Perthes descobreix el primer bifaç el 1838 a Thuisson, prop d'Abbeville, que identifica com una destral tallada intencionalment (de Givenchy, 1932). Té el mèrit de ser el primer que s'identifica com a tal i serà la metxa que encendrà el foc de la prehistòria, però per a això falta la prova definitiva: les restes humanes.

Axel, narra en el capítol XXXVIII, la troballa que fa Boucher de Perthes d'una mandíbula humana al costat dels ossos d'animals extingits i pedrenyals tallats ⁵ el dia 28 de març del 1863, és a dir, un any abans de la publicació de la primera edició de *Viatge al centre de la Terra*. La troballa de la mandíbula, efectivament com narra Axel, va tindre molta ressonància científica i va portar a les pedreres d'Abbeville estudiosos d'altres països, com els anglesos H. Falconer, G. Busk, etc. A Espanya, aquestes troballes es transmeten en el llibre de Vilanova i Piera i Turbino *Viaje científico a Dinamarca y Suecia* (1871), on donen compte complit d'aquesta troballa i la polèmica que va suscitar entre els savis. Per a la majoria dels visitants serà la prova definitiva de l'antiguitat humana, entre ells M. Edwards, A. Quatrefages i, evidentment, Lyell, que no és citat per Verne, però que va visitar Abbeville, a més d'altres llocs del continent, i va publicar després (1863) el seu llibre *Geological evidences of the antiquity of man with remarks of theories of the origin of species by variation* ⁶, on recolza la teoria de Darwin (1859) (TAULA 2). Però també hi haurà detractors d'aquesta antiguitat com E. de Beaumont o G. Cuvier. Tots aquests, i molts altres, són anomenats per Verne en la novel·la per a explicar les polèmiques en el naixement de la prehistòria. Evidentment, el professor Lidenbrock és coneixedor dels treballs d'aquests investigadors i de les posicions enfrontades i, en la seua dissertació al llarg del capítol en deixa clara l'acceptació de la gran antiguitat de la humanitat.

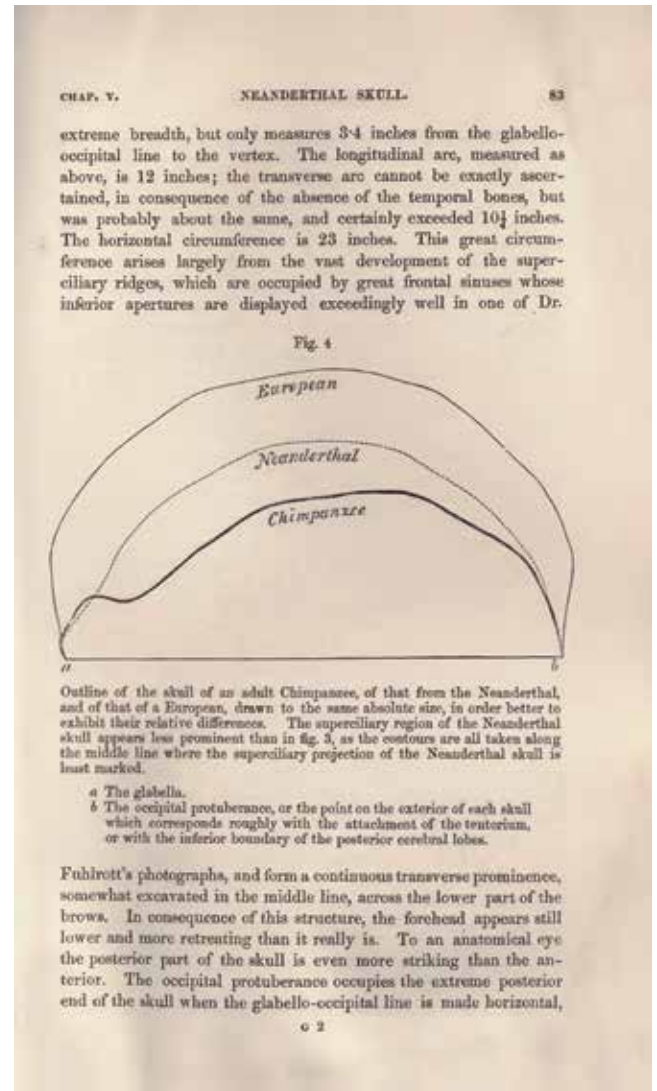
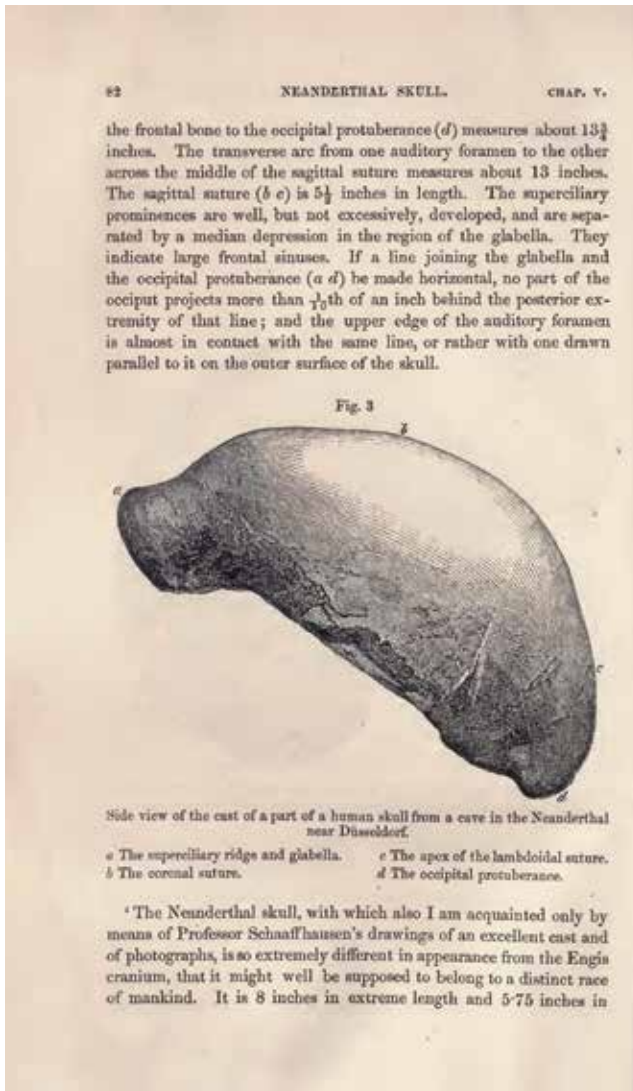
Verne utilitza amb precisió la nova terminologia establida pels especialistes, com el terme quaternari. Així, Verne diu: «Altres mandíbules idèntiques,

- 5 Dibuix de la mandíbula i del tall estratigràfic de la pedrera de Moulin-Quignon, fet per O. Dimpres després del 1863.

encara que pertanyents a individus de tipus distints i nacions diferents, es van trobar en les terres poc consistents i cendroses d'algunes coves, a França, Suïssa, Bèlgica, i igualment armes, utensilis, eines, ossos de xiquets, d'adolescents, d'adults, de vells. Cada dia es confirmava, doncs, més i més l'existència de l'home quaternari» (Verne, 1867: 182; Verne, 2014: 224). Com molt sovint s'assenyala, la presència femenina està absent en les novel·les de Verne i en aquesta enumeració de troballes humanes en podria haver inclòs alguna femenina ja descoberta.

Acabarem aquest brevíssim espai dedicat a la novel·la de J. Verne amb una frase on es divulga i es transmet la nova cronologia de la història humana: «L'home, per consegüent, pujava d'un sol bot molts segles en l'escala dels temps; precedia el mastodont; es feia contemporani de *l'elephans meridionalis*; tenia, en fi, 100.000 anys d'existència, ja que aquesta antiguitat

és la que assenyalen els més acreditats geòlegs a la formació del terreny pliocé» (Verne, 1867: 182; Verne, 2014: 224).

A principi del segle xx, els pilars de la prehistòria eren sòlids, ja s’havien descobert els jaciments epònims de les cultures paleolítiques com Le Moustier (1872), La Quina (1872), Aurignac (1860), Solutré (1866), La Madelaine (1863) i Mas-d’Azil (1887), entre altres. També s’havia excavat ja la sepultura de Cro-Magnon (1868) que va permetre determinar la successió a Europa de dos tipus humans: l’home de Neandertal i l’home de Cromanyó. A més, s’havien descobert algunes caveres amb pintures parietals i gravats, com Altamira el 1878, que, malgrat ser la primera, no va ser acceptada l’autoria paleolítica de les seues pintures fins que es descobreixen, molts anys després, algunes cavitats ornades a França (TAULA 2). Serà el 1902 quan E. Cartailhac publica *Les cavernes ornées de dessins. La grotte d’Altamira,*

Il·lustracions del llibre de Charles Lyell (1963). 6
 El crani de Neandertal i la comparació del crani de Neandertal amb un europeu i un altre de ximpanzé adult.

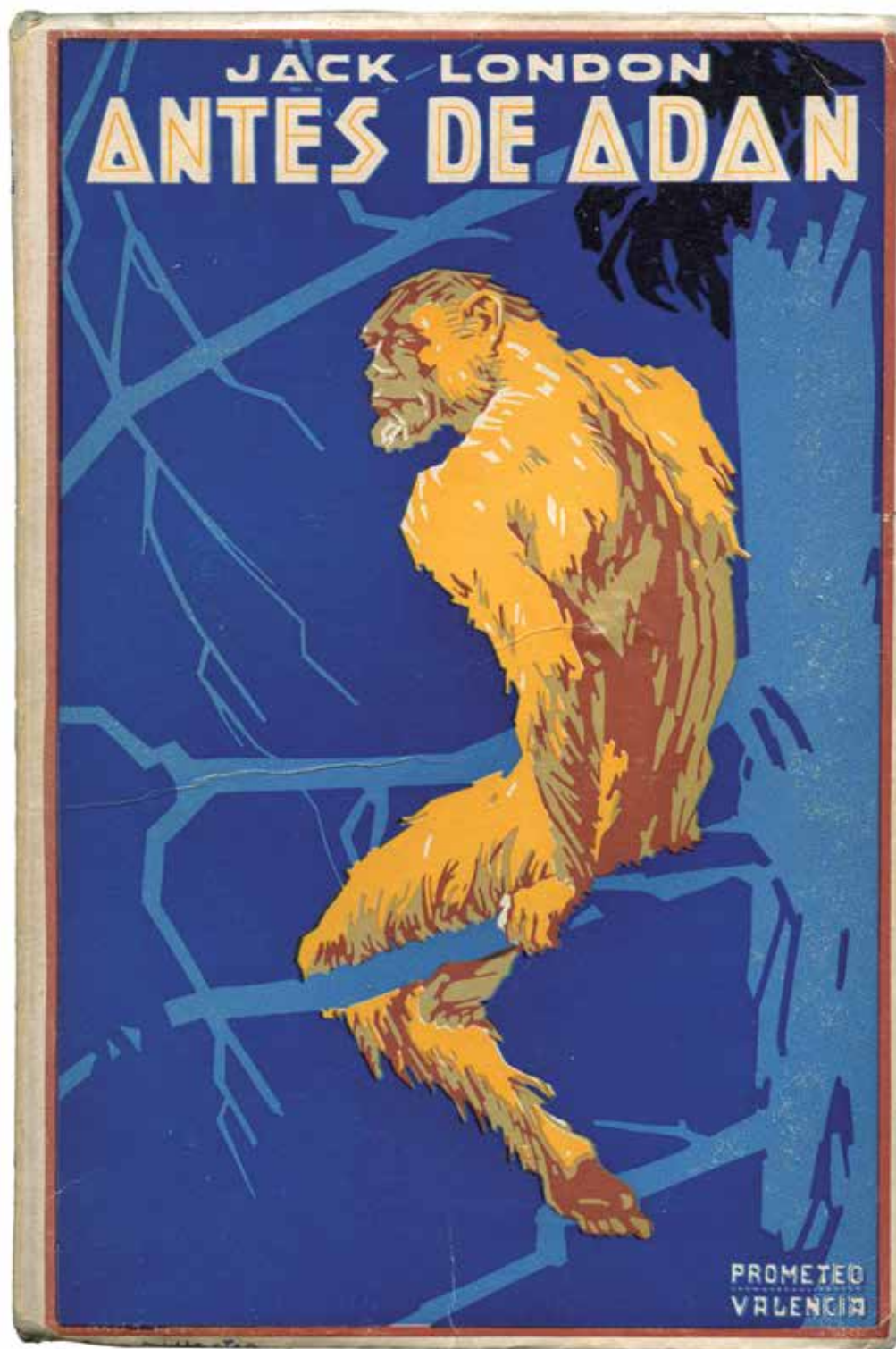
Espagne. «Mea culpa» d'un sceptique (Cartailhac, 1902), quan s'accepte la capacitat artística dels paleolífics. En definitiva, a començament del segle xx la prehistòria tenia una trajectòria consolidada i era una ciència respectada i interessant perquè aprofundeix en el coneixement dels temps més remots de la humanitat.

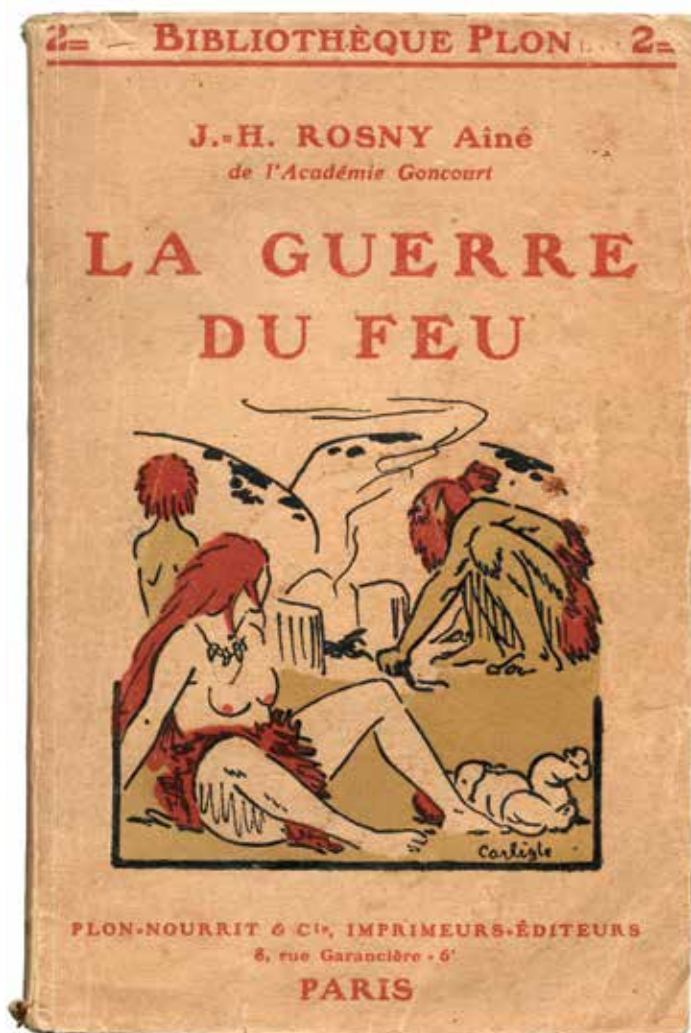
En aquest context, apareix una plèiade reduïda de novel·les amb temàtica prehistòrica o, com diria J.-H. Rosny *aîné*, «*le romain des âges farouches*». El 1907 es publica *Before Adam*, de Jack London; el 1911, *La guerre du feu*, de J.-H. Rosny *aîné*, i el 1912, apareix *The Lost World* de Sir Arthur Conan Doyle, molt més conegut per les seues novel·les de Sherlock Holmes. A diferència de Jules Verne, aquestes tres novel·les sí que poden ser definides com a ficció o ciència-ficció, segons Chatelaine i Slusser (2012), fins i tot Rosny seria el pare de la ciència-ficció. En aquestes, els protagonistes són éssers prehistòrics que viuen com a tals, mentre que en la de Verne els investigadors, que estan descobrint la prehistòria, són els protagonistes.

En la novel·la *Before Adam* de Jack London (1876-1916) podem trobar un parell de punts interessants per a analitzar la relació dels homes i les dones de l'època amb la nova realitat que la ciència posava davant els seus ulls ⁷. L'heroi d'aquesta aventura no és cap altre que un jove homínid anomenat Ullal Llarg que viu en la seua pròpia carn el procés d'evolució humana, per l'aparició d'altres homínids nous diferents, però també per la violència del mascle alfa de L'Horda (la tribu amb la qual viu). Així, l'escriptor fa especial insistència en l'atavisme i la violència irracional que s'amaga a l'interior de cada ésser humà, la civilització i el salvatgisme lluitant per predominar en aquestes espècies noves que competeixen per la supervivència. Aquesta idea es veu reforçada per un concepte clau per a la novel·la i que, des del punt de vista d'allò que s'ha desenvolupat en aquestes pàgines, és un fet realment crucial per a entendre què pretenia London: la narració no està relatada des del punt de vista del protagonista, sinó des del d'un dels seus descendents en el segle xx, que té la facultat de reviure els dies del seu avantpassat en els somnis. Així, mitjançant aquesta magnífica fórmula narrativa, Jack London ens mostra com de fascinant devia ser per als lectors de principi de la centúria la teoria de l'evolució humana. A través d'Ullal Llarg i el seu hereu, som capaços de conèixer una aventura èpica que no és la d'un individu sol, sinó la de tota l'existència humana; en la vida del jove homínid no assistim només a un moment clau del nostre passat, sinó als records oblidats per nosaltres mateixos, però que també pertanyen a aquell ximpanzé que ens observa amb un gest seriós des de l'altre costat dels barrots del zoo.

La novel·la de J.-H. Rosny *aîné*, pseudònim de Joseph Boex (1856–1940), *La guerre du feu* ⁸ és ficció o ciència-ficció purament; hi ha un canvi radical

⁷ *Antes de Adán*, de Jack London. Editorial Prometeo, València [Cap al 1920].

La guerre du feu de J.-H. Rosny aîné.
Editorial Plon-Nourrit, Paris, 1919.

8

en relació amb la novel·la de Verne ja que no pretén ser didàctica de la ciència o ficció científica com diria Evans (1988). Rosny estava a Londres (1873–1884) durant els anys posteriors a les publicacions de Charles Darwin i va estar molt atent a les controvèrsies que en van generar les teories, les quals són evidents en la seua obra, que s'integra en l'evolució ecològica. Així, per a Rosny, l'evolució humana es veu envoltada enmig de la lluita evolutiva amb altres espècies animals i vegetals, no és especial ni superior, tan sols una més de les espècies que lluiten per la supervivència (Chatelaine i Slusser, 2012). En *La guerre du feu* es planteja la conservació, el control del foc com a mitjà de supervivència, com a tecnologia vital per al grup. En la novel·la hi ha passatges on la rudesia i brutalitat per la supervivència no tenen pietat. La confluència de dues espècies humanes en el temps i en l'espai és un debat que encara està per resoldre i que des del segle XIX, amb la identificació de neandertals i cromanyons, fins a l'actualitat ha sigut objecte de debats científics, de controvèrsia, de polèmica i de narracions fantàstiques.

Arthur Conan Doyle (1859–1930) escriu el 1912 la novel·la *The Lost World* que és la primera d'una sèrie de gestes del professor Challenger ⁹. Personatge que no va aconseguir la fama de Sherlock Holmes, però que també és molt peculiar. En aquesta novel·la el professor i el seu seguici viatjaran a la selva recòndita on trobaran el món prehistòric, completament fantàstic. A Conan Doyle se li atribueix la farsa de l'«home de Piltdown». Aquesta farsa de la ciència consisteix en el fet que el seu amic i arqueòleg aficionat, Charles Dawson, va trobar uns fragments de crani i una mandíbula *humana* en una pedrera prop de Piltdown (Anglaterra) el 1912. Aquestes restes es van presentar en la Geological Society, a Londres, el 1913, i aquell mateix dia van aparèixer en els periòdics alguns titulars sensacionalistes com «Missing Link Found – Darwin's Theory Proved». La carrera per demostrar la teoria de l'evolució de Darwin estava en ple auge i aquestes restes posaven Anglaterra a l'altura d'Alemanya, amb el seu home de Neandertal, o de França, amb el seu home de Cromanyó. Durant quaranta anys se'ls va considerar el graó perdut, l'home fòssil de l'acheulià, fins que l'any 1953, un grup d'especialistes anglesos va demostrar que els ossos del crani eren recents i la mandíbula d'un orangutan, per tant van concloure que era un frau deliberat, tal vegada, de Dawson?, de Conan?, d'altres persones? En la novel·la *The Lost World* hi ha senyals en relació amb aquesta història; també *El gos dels Baskerville* parla de l'excavació i de la troballa del crani. Vist que aquest text és per a l'exposició «Prehistòria i Còmic» que presenta el Museu de Prehistòria de València, recomanem veure la història d'aquesta farsa en el vídeo de dibuixos animats de la direcció d'Internet següent: <https://www.youtube.com/watch?v=MOsILvcWXjo>

En definitiva, Conan Doyle es va documentar i tenia tractes amb arqueòlegs, paleontòlegs i geòlegs. *The Lost World* va ser la primera novel·la de tema

Fotograma de *The Lost World*, del director ⁹ Harry O. Hoyt, 1925.

prehistòric portada al cine amb el mateix títol. Es va estrenar el 1925, totes dues, novel·la i pel·lícula, són tributàries dels avanços produïts al llarg del segle XIX, quan sorgeixen noves ciències a la cerca del món perdut: geologia, paleontologia, paleobotànica, prehistòria i un llarg etc., que van traient a la llum un passat remot, ple de misteris, que no encaixen dins del model bíblic imperant a l'Europa huitcentista. Els escriptors volien reviure aquell món perdut mitjançant la creació literària. I finalment, la tecnologia, és a dir, el cine, podia posar en moviment *El món perdut*, amb unes certes dosis de ciència, de creació literària, de tecnologia i d'art dramàtic. Així, doncs, la literatura sobre prehistòria ens evoca una confluència de ciència, art i fantasia que totes les societats humanes necessitem.

SORGEIXEN ELS MITES ► Amb els primers llibres va començar una retroalimentació entre públic i autors, aquelles primeres lectures van atiar curiositats, desitjos i temors que es van veure reflectits en els títols que anirien eixint a poc a poc. A més, el món començava a assimilar lentament allò que implicaven les teories de Darwin, que l'ésser humà no és un ésser especial i superior (almenys no tant) il·luminat amb el foc de l'Olimp per un ésser pan dimensional, que el va cisellar a la seua imatge i semblança, com si es tractara d'una estàtua. Ara, quan algú va a un zoològic i mira un ximpanzé als ulls, pot sentir un lleuger calfred en comprendre que un fil de plata invisible recorre tota l'evolució humana per a connectar els ulls que s'observen des d'ambdós costats dels barrots. Això ens va tornar una part dels nostres orígens oblidats, i va atorgar molta humanitat a aquells familiars nostres que juguen com a xiquets despreocupats entre les branques de les selves més recòndites del planeta. El reconeixement d'alguna cosa molt humana en el rostre dels primats va inflamar la imaginació de molts, però també va alimentar un temor fosc, primigeni i irracional en allò més profund d'uns altres. Perquè, així com des d'aquell moment es veia alguna cosa humana en *ells*, aquella lúcida intel·ligència que els va portar a convertir-se en *nosaltres*, ningú no podia continuar ocultant que en l'interior de l'ésser humà subjeia un substrat atàvic, irracional i indomable. Però el pitjor era que, a causa de les noves datacions sobre l'origen de la humanitat i els debats virulents entre fe i ciència, cada vegada eren menys aquells que atribuïen aquests comportaments brutals als designis d'un ésser maligne que ens els inspirava. Ara, per fi, l'ésser humà aguaitava una majoria d'edat en què havia de responsabilitzar-se dels seus actes com a espècie, i assumir que no érem uns éssers tan racionals com es pretenia.

I els escriptors no van tardar a fer que les seues màquines d'escriure tragueren fum, teclejant sobre aquestes expectatives i també sobre els nous temors que els sorgien al pas. Ara, en les portades dels fulletons trobàvem goril·les,

- 10 *El doble assassinat en la calle Morgue*, d'Edgar Allan Poe.
Historias extraordinarias. Il·lustració d'A. Xumetra. Biblioteca Arte y Letras, Barcelona, 1887.

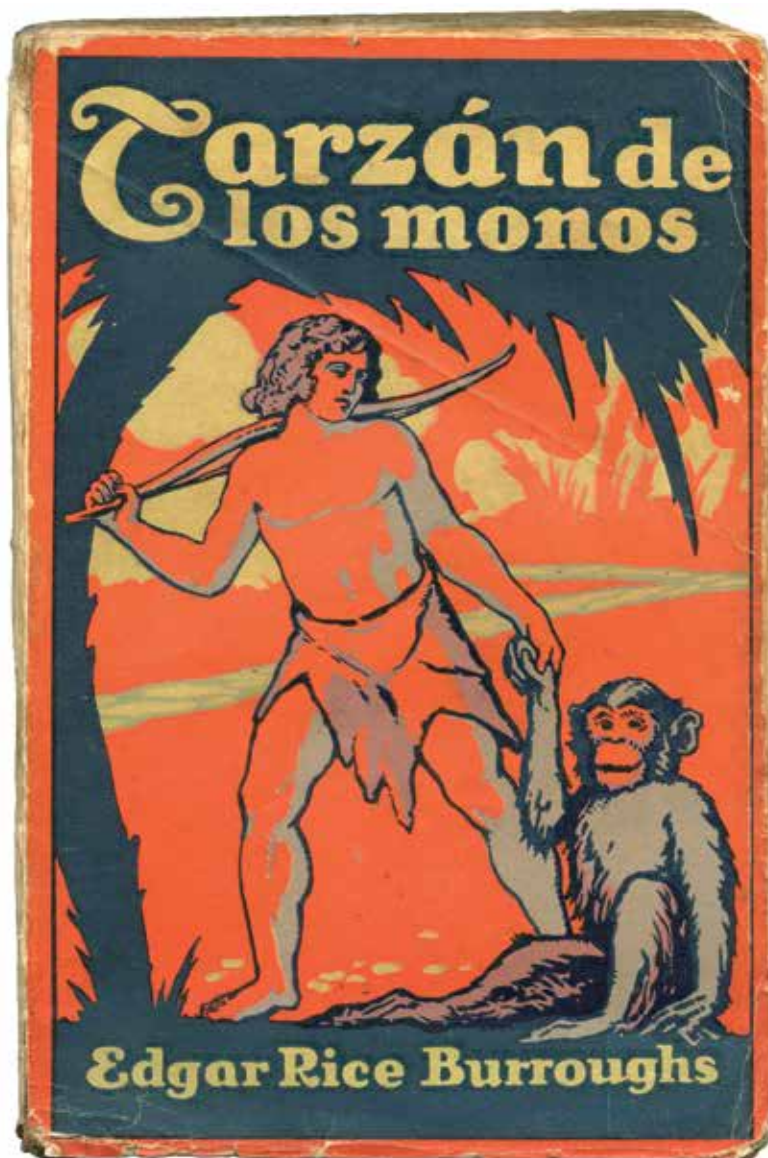

fardatxos gegants i homes peluts de les caverne; fins i tot un autor de la talla d'Edgar Allan Poe (1887) representava aquesta por del nostre jo primitiu en el relat *Els crims del carrer Morgue*, publicat per primera vegada el 1841 ¹⁰. Perquè, què podia haver-hi més aterridor per a algú del segle XIX que observar aquella llampada d'humanitat que hi ha en els ulls d'un ximpanzé? Gràcies als nous descobriments, aquesta sensació es tornava molt més pertorbadora, en saber que simis i humans som espècies diferents amb avantpassats en comú; ara, s'havia obert una finestra a la consciència que hi havia alguna cosa d'*ells* en nosaltres i alguna cosa de nosaltres en *ells*.

Apareixia així aquest temor a l'altre, aquesta incomoditat que sentim quan la imatge que ens torna l'espill no ens agrada. Encara que realment, a l'hora de la veritat, allò que temien de debò les gentes de l'època era començar a discernir que no som més que uns *animals ensinistrats*, una espècie com una altra qualsevol però que ha lluitat per domar el seu atavisme, els seus instints més primitius, en benefici, com argumentava Rousseau, d'un *contracte social* que ens permet viure en comunitats molt nombroses de manera més o menys pacífica i ordenada. Si açò era així, si la humanitat no havia nascut de la creació com l'ésser que en aquests moments tenia un meravellós idil·li amb els temps moderns, cabia la possibilitat que aquest home o dona irracionals, i no domats mai, que havíem sigut, visqueren fins i tot en el fons del nostre interior. Ací estava *Jack l'Estripador*, com una ombra fosca que lliscava als carrerons de Whitechapel, per a recordar-ho; de la mateixa manera que havien arribat a Europa les notícies sobre els horrors duts a terme en la guerra civil nord-americana. La història ens estava donant una lliçó que Goya va comprendre molt bé: *El somni de la raó produeix monstres*. Però encara era massa prompte, hauria d'arribar la Gran Guerra perquè la població europea es vera obligada a enfrontar-se a la veritat: que l'ésser humà pot comportar-se de la manera més violenta i irracional imaginable, i que la ciència i la raó tan sols són un vel difús i trencadís que ens separa d'aquesta realitat.

Així, aquest *temor a l'altre* no seria més que el temor a nosaltres mateixos, a la realitat que tots intuïm però preferim ignorar, que la *civilització* no és més que una il·lusió i que no som millors que aquells avantpassats que van habitar en caverne i van lluitar per l'aliment contra grans depredadors, com l'ós de les caverne o el tigre de dents de sabre. La nostra mirada és semblant a la del ximpanzé del zoològic, les nostres mans es mouen igual que les mans que tallaven el sílex i la nostra ment és idèntica a la d'aquells homes i dones que van veure entitats sobrenaturals i mons onírics en la fluctuació del foc i les estrelles.

Tal vegada aquesta va ser la raó de l'aparició de la figura de l'aventurer huitcentista, tal vegada, com que no podien viatjar al passat, els occidentals es van dedicar a viatjar als llocs més remots del planeta, tal vegada per això es van afanyar a buscar els pobles *no civilitzats* de l'orbe per a intentar comprendre d'on venien i, si era possible, esbrinar més sobre el nostre passat. Va ser així com es va produir un xoc de cultures, i aquestes van ser les causes de tanta fascinació per les formes de vida dels massai, dels aborígens australians i fins i tot de cultures tan antigues i conservadores com la japonesa. Així, tal com havia succeït a la Grècia homèrica, la literatura va intentar donar resposta a aquesta sèrie d'inquietuds, els lectors

Tarzán de los monos. Edgar Rice Burroughs. 11
Gustavo Gili, Barcelona, 1938.

buscaven viatjar a llocs llunyans i exòtics, a jungles i mars perillosos i plens de misteri... era tal la curiositat del públic, que no van tardar a sorgir títols com el *Llibre de la Selva*, de R. Kipling (1894); *Tarzan de les mones* (1914) 11, on la figura del «bon salvatge» cobra protagonisme i ens acostava a la figura del salvatge d'una forma més amable, fent desaparèixer moltes de les pors que havien sorgit davant de la figura de l'home i la dona primitius. Ara, les gents *incivilitzades* de més enllà d'occident ja no eren violentes, incultes i indomables, sinó que en elles batejava una intel·ligència i uns valors que serien propis de l'ésser humà. Per tant, la visió s'invertia: en el nostre interior ja no hi havia un animal acatxapat en les ombres, sinó que en tots els *salvatges* hi havia un ésser civilitzat desitjant expressar-se.

BIBLIOGRAFIA

- ARAGONÉS, E. (1999): «Noticia de D. Ángel Vallejo y Villalón (1778-1840), comisionado para realizar estudios geológicos en Cataluña y encargado de formar el primer mapa geológico de España». *Boletín Geológico y Minero*, 110-5, p. 93-99.
- AURA, J. E. i SEGURA, J.M. (2010): *El "creacionisme" militant: 125 anys del descobriment de les Llometes (Alcoi) en el 200è aniversari del naixement de Charles Darwin*. Alcoi. Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.
- CARTAILHAC, E. (1902): «Les cavernes ornées de dessins. La grotte d'Altamira, Espagne. "Mea culpa" d'un sceptique». *L'Anthropologie*, XIII, p. 348-354.
- CHATELAINE, D. i SLUSSER, G. (2012): «Introduction. Rosny's Evolutionary Ecology». En *J.-H. Rosny Aîné: Three Science Fiction Novellas. From Prehistory to the end of Mankind*. Wesleyan University Press.
- DE GIVENCHY, P. (1932): «Un centenaire de Boucher de Perthes 1832-1932». *Bulletin de la Société préhistorique française* tom 29, n.º 5, p. 228-230.
- DE PERTHES, B. (1864): «Nouvelles découvertes d'os humains et dans le diluvium de Menchecourt et de Moulin Quignon en 1863 et 1864». *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, 1a. sèrie, vol. 5, fascicle 5, p. 730-760.
- DESNOYERS, J. (1829): «Observations sur un ensemble de plus récents que les terrains tertiaires du bassin de la Seine, et pouvant constituer une formation géologique distincte». *Annales des sciences naturelles*, vol. 16, p. 171-214, 402-491.
- DOYLE, A. C. (1953): *The Lost World*. London. Pan Books.
- EVANS, A. B. (1988): «Science Fiction vs. Scientific Fiction in France: From Jules Verne to J.-H. Rosny aîné». *Science Fiction Studies*, 15, 1 p.1-11.
- GIBBARD, Ph. L. i HEAD, M. J. (2009): «IUGS ratification of the Quaternary System/Period and the Pleistocene Series/Epoch with a base at 2.58 Ma.» *Quaternaire*, 20/4, p. 125-133.
- KIPLING, R. (1894): *The jungle books*. Oxford University Press. 1998.
- LONDON, J. (1907): *Before Adam*. London-Glasgow. Collins' clear-Type press.
- LÓPEZ DE AZCONA, J.M. (1984): «Mineros destacados del siglo XVIII. Casiano de Prado y Valle (1797-1866)». *Boletín Geológico y Minero* 95, p. 90-95.
- LYELL, C. (1863): *Geological evidences of the antiquity of man with remarks of theories of the origin of species by variation*. Londres. John Murray.
- PELAYO, F. i GOZALO, R. (2012): *Juan Vilanova y Piera (1821-1893), la obra de un naturalista y prehistoriador valenciano. La donación Masía Vilanova en el Museo de Prehistoria de Valencia*. Sèrie de Trabajos Varios del SIP, 114. Museu de Prehistòria de València.
- POE, E. A. (1809): *Los crímenes de la calle Morgue*. Ediciones Nájera 1987. Barcelona.
- PUCHE, O. (2004): «Casiano de Prado». En *Pioneros de la Arqueología en España. El proceso hacia la arqueología científica 1833-1912*. Alcalá de Henares. Museo Arqueológico Regional. p. 79-87.
- REBOUL, H. (1933): *Géologie de la période Quaternaire et introduction a l'Histoire Ancienne*. Paris. F.G. Levraut, Libraire.
- RICHARD, N. (1992): *L'invention de la Préhistoire*. Paris. Presses Pocket.
- TRUYOLS, J. (1998): «Sobre el origen de la relación científica que existió entre Casiano del Prado y Edouard de Verneuil». *Geogaceta* 23, p. 151-152.
- (2007): «Casiano de Prado. Perspectiva del hombre y su obra a los 200 años de su nacimiento». *Trabajos de Geología*, Universidad de Oviedo, 27, p. 9-17
- VAYSON DE PRADENNE, A. (1934): «A propos des premières trouvailles de Boucher de Perthes». *Bulletin de la Société préhistorique française*, 31, núm. 1, p. 65-67.
- VERNE, J. (1867): *Voyage au centre de la Terre*. Paris. J. Hetzel, Editeur.
- (2014): *Viaje al centro de la Tierra*. Colección Hetzel. RBA.
- VILANOVA I PIERA, J. i TURBINO, E.M. (1871): *Viaje científico a Dinamarca y Suecia con motivo del congreso internacional prehistórico*. Madrid.
- VILANOVA I PIERA, J. (1872): *Origen, Naturaleza y Antigüedad del Hombre*. Madrid. Imprenta A. Gómez Fuentenebro.
- WENT, H. (1958): *Tras las huellas de Adán*. Barcelona, Editorial Noguer. 8ª edició. 1970.

RECURSOS ELECTRÒNICS

Mémoire de la Société Géologique de France 1833. Liste de membres de la Société Géologique de France en 1833. *Mémoires de la Société Géologique de France*. Tome premier- Première partie, 1-11. [data de consulta i descàrrega 10 d'agost del 2015]. Disponible en: <http://www.biodiversitylibrary.org/item/133902#page/4/mode/1up>

Rosny aîné, J.-H. 1911. *La guerre du feu. Roman des âges farouches*. La Bibliothèque électronique du Québec. Collection Classiques du 20e siècle. Volume 53: version 1.0. [data de consulta i descàrrega 15 de març del 2015]. Disponible en: <http://beq.ebooksgratuits.com/classiques/index.htm>

Figura 2. Dibuix i croquis, sense cap dubte, d'Édouard o Louis Lartet d'una caverna a Espanya. [data de consulta i descàrrega 21 de novembre del 2015]. Disponible en: Bibliothèque Universitaire de l'Arsenal, Université Toulouse I Capitole. Disponible en: <http://tolosana.univ-toulouse.fr/archives/ms-199071-f41-57>

Figura 4. Dibuix O. Dimpre [data de consulta i descàrrega 21 de novembre del 2015]. Disponible en: Bibliothèque Universitaire de l'Arsenal, Université Toulouse I Capitole. Disponible en: <http://tolosana.univ-toulouse.fr/archives/ms-199074-f20>

El hombre de Pildown - Grandes Fraudes de la Ciencia Capítulo 06 del programa Proyecto G emitido por Canal Encuentro de Argentina [data de consulta 21 de novembre del 2015]. Disponible en: <https://www.youtube.com/watch?v=MOsILvcWXjo>